

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію Яблуновського Артура Володимировича **«УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ В ПРАКТИКАХ КОНСТРУЮВАННЯ: МОДУСИ ТРАНСФОРМАЦІЇ В АКТУАЛЬНИХ РЕАЛІЯХ»**

представленої на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю
054 Соціологія

Загальна оцінка роботи. Дисертаційна робота виконана відповідно до вимог до кваліфікаційних наукових праць та має чітко структуровану композицію: анотація, вступ, три розділи, висновки до кожного розділу, загальні висновки, список використаних джерел та додатки. Загальний обсяг дисертації становить 287 сторінок зі списком джерел і 245 сторінок без нього. Список використаних джерел є достатньо репрезентативним і включає як класичні, так і сучасні дослідження з проблематики національної ідентичності.

Структура роботи є логічною, послідовною та підпорядкованою досягненню поставленої мети. Дисертація написана академічною мовою, з дотриманням норм наукового стилю. Висновки обґрунтовані, аргументовані та відповідають поставленим завданням. Загалом робота справляє враження цілісного, завершеного дослідження з високим рівнем наукової культури автора.

Актуальність. Актуальність дисертації не викликає сумнівів. У сучасних умовах повномасштабної війни та глибоких соціальних трансформацій українського суспільства проблема української національної ідентичності набуває особливого значення. Як показано в роботі, трансформації ідентичності зумовлені не лише зовнішніми чинниками (зокрема російською агресією), а й внутрішніми процесами соціального конструювання, що здійснюються різними суб'єктами — державою, медіа, громадянським суспільством, інтелектуальними мережами тощо.

Особливо важливим є те, що автор розглядає національну ідентичність не як статичне явище, а як динамічний дискурсивний конструкт, що

формується у процесі символічної боротьби. Такий підхід є сучасним і відповідає актуальним трендам у соціології.

Дисертація має не лише теоретичне, а й практичне значення — для формування державної політики ідентичності, освітніх програм і стратегій національної безпеки.

Наукова новизна. Наукова новизна роботи полягає у комплексному дослідженні української національної ідентичності як результату практик соціального конструювання. Серед ключових результатів слід виділити:

- концептуалізацію української національної ідентичності як дискурсивного конструкту, що формується навколо «вузлових точок» (мова, історія, культура, зовнішня політика);
- виявлення та аналіз двох конкуруючих проєктів національного конструювання — «центрально-європейського» та «пострадянського»;
- визначення ролі різних соціальних суб'єктів у формуванні ідентичності;
- аналіз трансформацій ідентичності в умовах війни як результату зміни балансу символічної та політичної влади;
- дослідження державних практик конструювання ідентичності на прикладі конкретних інституцій.

Отримані результати розширюють сучасні уявлення про механізми формування національної ідентичності та мають значну евристичну цінність.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Дослідження виконано на кафедрі політології, соціології та публічного управління Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, відповідно до плану науково-дослідних робіт кафедри, в межах наукових тем: «Українське суспільство в умовах цифрової трансформації: виклики, тенденції, можливості» (№ держреєстрації 0122U001290), «Особливості формування сталої (консолідованої) демократії в Україні: теоретико-методологічний, політико-інституційний та політико-комунікаційний виміри» (№ держреєстрації 0122U001332), «Держава й інститути громадянського

суспільства: нові реалії взаємодії, фактори партнерства та перспективи розвитку в Україні».

Оцінка змісту, обґрунтованості та достовірності результатів

Вступ. Вступ є добре структурованим. Містить повну інформацію про структуру роботи, наукову новизну, апробацію результатів, список публікацій, що забезпечує прозорість дослідження та верифікованість результатів. Чітко визначено об'єкт, предмет, мету та завдання дослідження. Автор аргументує актуальність теми та логічно окреслює проблемне поле. Особливо варто відзначити ґрунтовний аналіз літературних джерел та коректне позиціонування власного дослідження в існуючому науковому дискурсі. Текст написано в академічному стилі, без декларативності, з аналітичним підходом до окреслення проблеми та наукової новизни отриманих результатів дослідження.

Перший розділ. У першому розділі дисертаційного дослідження здійснено ґрунтовну систематизацію теоретико-методологічних підходів до вивчення національної ідентичності як складного соціального феномену та багатовимірного аналітичного конструкту. Автор демонструє високий рівень теоретичної підготовки, послідовно аналізуючи класичні та сучасні концепції, що склалися у межах соціогуманітарного знання. Зокрема, у роботі репрезентовано три базові підходи до розуміння національної ідентичності: примордіалістський, який акцентує увагу на «об'єктивних» та історично зумовлених характеристиках нації; конструктивістський, що розглядає націю як результат соціального конструювання та модернізаційних процесів; етносимволічний, який поєднує елементи історичної спадковості та модерністських трансформацій.

Аналіз зазначених підходів здійснено не декларативно, а з позицій їх евристичного потенціалу, що дозволяє автору виявити як їх сильні сторони, так і обмеження у контексті дослідження української національної ідентичності. Особливо цінним є те, що дисертант не обмежується простим оглядом теорій, а інтегрує їх у власну аналітичну рамку.

Другий розділ. Другий розділ дисертаційного дослідження присвячений комплексному аналізу практик конструювання національної ідентичності, що становить змістовне ядро роботи та безпосередньо пов'язаний із реалізацією її дослідницької мети. Автор переходить від теоретичного осмислення проблематики до розкриття конкретних механізмів, інструментів та суб'єктів формування ідентичності в українському суспільстві. У межах розділу дисертант послідовно визначає ключових акторів конструювання національної ідентичності, серед яких обґрунтовано виокремлює державу та її інститути, політичні еліти, партії, організації громадянського суспільства, медіа, інтелектуальні мережі, релігійні структури та інші соціальні агенти. Такий підхід дозволяє розглядати процеси формування ідентичності як багаторівневі та поліцентричні, що відповідає сучасним соціологічним уявленням про складність соціальних процесів.

Особливу увагу приділено аналізу інструментів державної політики ідентичності. Автор детально розглядає такі механізми, як освітня політика, політика пам'яті, мовна політика, культурна та медійна політика, а також адміністративні та статистичні практики, через які держава здійснює вплив на формування національної ідентичності. Важливо, що ці інструменти подані не ізольовано, а у взаємозв'язку з ширшими соціальними процесами та контекстами.

Третій розділ. Третій розділ дисертаційного дослідження присвячений аналізу трансформацій української національної ідентичності в умовах глибоких соціально-політичних змін, передусім у контексті повномасштабної війни. Саме цей розділ є концептуально найбільш насиченим та узагальнюючим, оскільки в ньому інтегруються теоретичні положення і результати попереднього аналізу практик соціального конструювання. Автор зосереджується на виявленні ключових тенденцій змін у структурі та змісті національної ідентичності, демонструючи її динамічний, процесуальний характер. Обґрунтовано показано, що в умовах війни відбувається не лише інтенсифікація ідентифікаційних процесів, а й їх якісна трансформація,

пов'язана зі зміною символічних орієнтирів, переоцінкою історичних наративів та консолідацією суспільства навколо базових цінностей.

Важливим аналітичним результатом є розкриття ролі держави як ключового суб'єкта трансформації ідентичності в умовах війни. Дисертант демонструє, що держава не лише реагує на суспільні зміни, але й активно формує нові рамки ідентичності через політику пам'яті, інформаційну політику, освітні стратегії та інші інструменти символічного впливу. Водночас наголошується на взаємодії державних і недержавних акторів, що забезпечує процес трансформації.

У підсумку третій розділ не лише підсумовує попередній аналіз, але й пропонує цілісне бачення трансформацій національної ідентичності в сучасних умовах, що становить вагомий внесок у розвиток соціологічної науки.

Дискусійні положення та зауваження щодо змісту й оформлення дисертації.

У цілому позитивно оцінюючи дисертаційне дослідження вважаю за необхідне висловити зауваження та побажання.

1. Поняття «національна ідентичність» у дисертації подається переважно в межах конструктивістської парадигми як дискурсивний конструкт, що формується у процесі виробництва, поширення та інституціоналізації певних смислів, наративів і символічних репрезентацій. Такий підхід є теоретично обґрунтованим і відповідає сучасним тенденціям розвитку соціологічного знання. Водночас у роботі простежується певне зміщення аналітичного акценту у бік дискурсивного виміру, що призводить до недостатнього розкриття зв'язку національної ідентичності з повсякденними соціальними практиками та структурними умовами її відтворення.

Зокрема, поза належною увагою залишаються механізми «вкорінення» ідентичності у повсякденному житті індивідів і соціальних груп, які проявляються у рутинних діях, практиках споживання, мовних практиках, освітніх траєкторіях, професійній діяльності та інших формах соціальної

поведінки. Саме через такі практики відбувається не лише репрезентація, але й відтворення та закріплення ідентичності на рівні життєдіяльності індивіда, що є важливим аспектом її стабільності та тривалості.

Крім того, у роботі недостатньо висвітлено роль соціальних структур — класових, регіональних, інституційних та стратифікаційних — у процесах формування та трансформації національної ідентичності. Врахування структурного виміру дозволило б глибше розкрити неоднорідність ідентифікаційних процесів, їх залежність від соціального становища, доступу до ресурсів, освітнього рівня, типу зайнятості та інших соціальних чинників.

Таким чином, поєднання дискурсивного аналізу з аналізом повсякденних практик і соціальних структур могло б суттєво підсилити пояснювальний потенціал дослідження, забезпечивши більш комплексне та багаторівневе розуміння національної ідентичності як соціального феномену.

2. Варто звернути увагу на те, що при аналізі механізмів конструювання національної ідентичності на державному рівні автором недостатньо враховано сучасну нормативно-правову базу, яка безпосередньо регламентує відповідну сферу. Зокрема, поза аналітичним полем дисертації залишився Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності», що набув чинності 1 січня 2023 року.

Зазначений нормативно-правовий акт має принципове значення для дослідження, оскільки на законодавчому рівні закріплює визначення понять «національна ідентичність» та «громадянська ідентичність», окреслює їх змістовні характеристики, а також визначає ключові принципи, суб'єктів і механізми реалізації державної політики державними інституціями. Включення аналізу положень цього Закону дозволило б суттєво підсилити теоретико-методологічну базу роботи та забезпечити її більшу концептуальну визначеність.

Особливої уваги заслуговує і той факт, що зазначений Закон було прийнято в умовах повномасштабної війни — у період 31-го року

незалежності України, що підкреслює його стратегічне значення як інструменту консолідації суспільства та цілеспрямованого формування державою політики національної ідентичності в умовах екзистенційних викликів.

Урахування положень цього Закону дало б можливість не лише підсилити емпіричну базу дослідження, але й забезпечити більш чітку прив'язку теоретичних положень до актуального інституційного контексту.

3. Запропонований автором поділ на конкуруючі проєкти національної ідентичності (зокрема, «центрально-європейський» та «пострадянський») є аналітично продуктивним і дозволяє окреслити ключові вектори ідентифікаційних процесів в українському суспільстві. Обраний підхід є методологічно грамотним в контексті вирішення завдань дослідження та досягнення його мети. Водночас такий підхід певною мірою спрощує складну, багатовимірну та динамічну структуру сучасних соціокультурних трансформацій.

Зокрема, при аналізі матеріалу дисертації, особливо у третьому розділі, на нашу думку, не вистачає більш детального розгляду не лише двох полярних моделей, але й тих практик формування національної ідентичності, які перебувають у процесі активного програвання. Йдеться про нові, гібридні конфігурації національної ідентичності (українці за кордоном, цифрово-мережева ідентичність), що формуються під впливом сучасних соціальних трансформацій, передусім в умовах війни та посилення ролі громадянського суспільства.

Варто зауважити, що бінарний підхід до аналізу ідентичності є характерним насамперед для модерного типу соціальної організації, тоді як сучасне українське суспільство демонструє риси постмодерності, зокрема фрагментарність, множинність ідентичностей та гібридність соціокультурних процесів. У цьому контексті обмеження аналізу лише двома проєктами ідентичності звужує пояснювальний потенціал дослідження. Особливої уваги заслуговує роль громадянського суспільства як активного суб'єкта

конструювання нових моделей національної ідентичності. Таким чином, включення до аналізу проміжних або гібридних моделей ідентичності, а також більш чітко окреслення процесів формування нової ідентичності, зумовленої активністю громадянського суспільства, дозволило б суттєво поглибити дослідження та підсилити його відповідність сучасним соціологічним підходам до аналізу складних соціальних трансформацій.

4. Погоджуючись із аргументованою тезою дисертанта в роботі про роль повномасштабної війни як потужного фактора консолідації українського суспільства, вважаємо за доцільне рекомендувати автору більш детально враховувати регіональну гетерогенність сприйняття певних елементів конструкту ідентичності (зокрема, в питаннях історичної пам'яті та мовної політики). Оскільки соціологічні моніторинги продовжують фіксувати певну специфіку ціннісних орієнтацій у різних регіонах, автору варто було б приділити більше уваги аналізу ризиків «уніфікації» моделі національної ідентичності. Поза увагою залишились аспекти практик конструювання ідентичності адаптовані досвідом мешканців прифронтових та деокупованих територій, чия соціальна реальність має свої особливості.

Така деталізація дозволила б автору більш обґрунтовано спрогнозувати стійкість та життєздатність сконструйованого дискурсу в довгостроковій перспективі, уникаючи потенційних розривів між загальнонаціональним проєктом та локальними контекстами.

5. Певної методологічної корекції потребує твердження здобувача на стор. 193 щодо обмеженості методу опитувань через фактор «соціально очікуваних відповідей» респондентів. Подібний скепсис автора виглядає дещо суперечливим з огляду на загальну логіку його власної роботи. По-перше, у соціологічній методології проблема соціальної бажаності успішно нівелюється шляхом застосування спеціальних шкал (наприклад, шкали соціокультурної конформності) та коректного формулювання запитань-фільтрів, що забезпечує надійність даних.

По-друге, і це головне, сам автор у межах дисертації демонструє якісне володіння методом порівняльного (компаративного) аналізу, залучаючи дані різних дослідницьких центрів для підтвердження своїх положень. Саме зіставлення результатів декількох незалежних опитувань є потужним інструментом верифікації: якщо різні вибірки та різні інструментарії фіксують подібні тенденції трансформації ідентичності, то фактор «соціальної очікуваності» перестає бути критичним викривленням.

Таким чином, зауваження автора про «низьку надійність» методу опитування та методики побудови шкали запитання виглядає некоректним, оскільки він сам успішно долає ці обмеження через порівняльний аналіз та тріангуляцію даних, що лише підсилює обґрунтованість його дисертаційних висновків. Було б варто уточнити позицію здобувача щодо того, чому він висловив таку недовіру до методу, який фактично став емпіричним фундаментом його роботи.

6. У дисертаційній роботі загалом простежується достатньо змістовне та аналітично насичене представлення емпіричного й теоретичного матеріалу. Водночас слід звернути увагу на недостатнє використання візуалізації даних та слабку інтеграцію таблиць і рисунків у текстовий виклад. Зокрема, у ряді випадків (наприклад, с. 94, де подано характеристики, що відрізняють сучасну національну державу від традиційних феодално-монархічних держав) інформація представлена виключно в текстовій формі, хоча її структура та порівняльний характер дозволяли б ефективніше подати матеріал у вигляді інфографіки. Це підвищило б наочність викладу, полегшило б сприйняття ключових аналітичних позицій та сприяло б кращій систематизації результатів дослідження.

Крім того, у тексті не завжди здійснено прямі посилання на наявні таблиці та рисунки, що знижує рівень їхньої інтегрованості в загальну логіку викладу. Послідовне маркування та коментування візуальних елементів у тексті дозволило б підсилити структурну цілісність роботи та її методологічну прозорість.

Загалом, вказані зауваження в жодному випадку не заперечують загальну наукову цінність дисертаційного дослідження, а тільки спонукають до роздумів та подальших наукових пошуків.

Дисертаційна робота Яблунівського Артура Володимировича «УКРАЇНЬСКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ В ПРАКТИКАХ КОНСТРУЮВАННЯ: МОДУСИ ТРАНСФОРМАЦІЇ В АКТУАЛЬНИХ РЕАЛІЯХ» є високоякісним, завершеним дослідженням, яке відповідає вимогам до кваліфікаційних наукових праць відповідно до «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 22 січня 2022 р. № 44 (зі змінами, внесеними згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 21.03.2022 р. № 341) та Наказу МОН України від 12 січня 2017 року № 40 «Про затвердження вимог до оформлення дисертації», а її автор Яблунівський Артур Володимирович заслуговує на присудження ступеня доктора філософії за спеціальністю 054 «Соціологія».

**Завідувач кафедри психології,
соціології та педагогіки
Дніпровського державного
університету внутрішніх справ
кандидат соціологічних наук, доцент**

Наталія КОМИХ